

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

DOI 10.26565/2225-7756-2023-74-01
УДК 159.97(477)"364"

І.В. ЖДАНОВА (Ірина Вячеславівна Жданова)

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ,
пр. Льва Ландау, 27, Харків, 61080, Україна

zhdanova.irina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6361-3029>

О.Г. ШАХОВА (Олена Григорівна Шахова)

кандидат біологічних наук, доцент

доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ,
пр. Льва Ландау, 27, Харків, 61080, Україна

olenashakhova14@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7860-6972>

В.А. РОДЕНКОВА (Вікторія Андріївна Роденкова)

студентка Харківського національного університету внутрішніх справ,

пр. Льва Ландау, 27, Харків, 61080, Україна

rodenkova.00vika@gmail.com

ДИНАМІКА ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ЦИВІЛЬНИХ ГРОМАДЯН ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ†

У статті представлено результати дослідження динаміки психічних станів цивільних громадян Східного регіону України під час воєнних дій на території України в перший рік війни. Встановлено, що на початку воєнних дій в Україні найбільш типовими психічними станами цивільних громадян були страх, розгубленість, безпорадність, смуток, депресія, паніка, роздратованість і гнів, тобто, типові для гострого переживання травматичної стресової ситуації психічні стани. Через рік від початку війни респонденти відзначали суттєве зниження частоти переживання страху, розгубленості та паніки. Водночас частими станами стали смуток, депресія, втома, виснаженість, тривога та роздратованість - тобто психічні стани, які свідчать про знижений енергетичний потенціал населення, загрозу виникнення нових страхів та спалахів роздратування. Все це може призводити до порушень міжособистісних відносин, професійної дезадаптації, розвитку психосоматичних та посттравматичних розладів. В той же час, у певній категорії населення з'явився інтерес до життя, «захисна байдужість», спокій. Результати дослідження можуть бути використані при розробці психотехнологій щодо мінімізації наслідків травм, пов'язаних з війною, а також для збереження та підтримки психічного здоров'я населення в умовах війни та у довгостроковій перспективі.

Ключові слова: психічні стани, травматична ситуація, психічна травма, війна.

Постановка проблеми. Життя сучасних людей все більше відбувається у кризових умовах, пов'язаних із соціальною, економічною та політичною нестабільністю у багатьох країнах світу, масштабними війнами, природними катаклізмами, техногенними катастрофами, пандеміями тощо. Мова йде не тільки про реальні умови життя, коли людина є учасником травматичних подій, а й про віртуальну участь у кризових ситуаціях в якості свідка або спостерігача за допомогою інтернет-технологій, що суттєво підвищує ймовірність психічної травматизації.

Український народ з лютого 2022 року опинився у стані війни внаслідок російського вторгнення, що суттєво змінило життя багатьох людей країни. Війна відноситься до пролонгованих травматичних ситуацій, що виходить за межі звичайного людського досвіду, має потужну негативну дію, несе загрозу життю і здоров'ю мільйонів людей, докорінно порушує базове почуття безпеки, руйнує звичайний спосіб життя людей і з високою ймовірністю призводить до

психічної травматизації та довгострокових проблем особистісного та інтерперсонального характеру. Однією з основних ознак травматичної ситуації є переживання під час її впливу певних психічних станів: безпорадності, страху, жаху тощо. Повторюваність травматичної події призводить не тільки до передбачуваності та очікуваності самої події, а й до повторного переживання різноманітних негативних психічних станів. Реальна загроза у вигляді бомбардувань, обстрілів тощо поєднується з інформаційною війною, мета якої полягає у психологічному впливі на свідомість людей, насамперед, на їх психічні стани. Отже, дослідження особливостей психічних станів на різних етапах війни у різних категорій громадян є актуальним науково-практичним завданням.

Аналіз досліджень. Психічні стани розглядаються дослідниками як цілісні прояви особистості, які завжди причинно обумовлені, носять тимчасовий характер і забезпечують певний рівень мобілізації та активності особистості, сприяють або перешкоджають

† Як цитувати: Жданова, І., Шахова, О., Роденкова, В. (2023). Динаміка психічних станів цивільних громадян під час воєнних дій в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Психологія»*, (74), 7-12. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-01>

In cites: Zhdanova, I., Shakhova, O., Rodenkova, V. (2023). Dynamics of mental states of civilians during the war in Ukraine. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (74), 7-12. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-01> (in Ukrainian)

© Жданова І.В., Шахова О.Г., Роденкова В.А., 2023

продуктивній психічній діяльності (Варій, 2008; Ларіонов, 2014; Поповіч, 2019). Цілісність психічних станів виявляється в тому, що вони характеризують у певний проміжок часу всю психічну діяльність та мають три загальні виміри: мотиваційно-спонукальний, емоційно-оцінний і активаційно-енергетичний (Ларіонов, 2014). Дослідження динаміки психічних станів громадян країни під час великих соціально-економічних криз та масштабних війн є джерелом важливої інформації про психічне здоров'я нації, що є підґрунтям для вчасного надання психологічної допомоги страждаючим верствам населення та попередження хроніфікації психічних розладів.

Murthy R.S. та Lakshminarayana R. у стислому огляді результатів досліджень (за останні 30 років) наслідків війни для психічного здоров'я людей в різних країнах світу зазначають, що війна має катастрофічний вплив на здоров'я та добробут націй (Murthy & Lakshminarayana, 2006). Дослідження наслідків збройних конфліктів у таких країнах, як Афганістан, Камбоджа, Ірак, Ізраїль, Ліван, Руанда, Сомалі, Уганда і деяких інших показали, що війни руйнують громади та сім'ї й часто порушують розвиток соціальної та економічної структури націй. Наслідками війни, окрім смерті, є довготривала фізична та психологічна шкода дітям і дорослим, бідність, інвалідність, економічний та соціальний занепад і психосоціальні розлади (Murthy & Lakshminarayana, 2006).

Дослідження психічних наслідків для цивільного населення тривалого (більше 40 років) збройного конфлікту на Шрі-Ланці показало, що лише 6% осіб не зазнавали жодних стресів війни. Психосоціальні наслідки спостерігалися у 64% населення, включаючи соматизацію (41%), посттравматичний стресовий розлад (27%), тривожний розлад (26%), клінічну депресію (25%), зловживання алкоголем і наркотиками (15%) і функціональні порушення (18%) (Somasundaram & Jamunanatha 2002).

Дослідження психічних станів камбоджійських біженців виявило високі рівні психіатричної симптоматики навіть через 10 років після військових дій в країні: понад 80 % переміщених осіб відчували депресію та мали ряд соматичних скарг, незважаючи на хороший доступ до медичних послуг. Приблизно 55 % і 15 % мали показники симптомів, які корелювали із західними критеріями депресії та ПТСР, відповідно. Однак, незважаючи на високі зареєстровані рівні симптомів травми, у більшості респондентів був збережений достатній рівень соціально-економічного функціонування (Voehnlein et al., 2004).

Науковцями також доведена наявність прямої кореляції між ступенем травми та обсягом психологічних проблем: чим більший вплив травми - як фізичної, так і психологічної - тим виразнішими є симптоми. Так, у дослідженні Cardozo та співавторів, які вивчали психічне здоров'я та соціальне функціонування населення Афганістану після війни, встановлено, що 62 % респондентів пережили щонайменше чотири травми протягом останніх десяти років. Як наслідок, симптоми депресії виявлені у 67,7% респондентів, симптоми тривоги — у 72,2%, посттравматичного стресового розладу (ПТСР) — у 42% (Cardozo et al., 2004)

Отже, результати наукових досліджень наслідків війни в різних країнах для психічного здоров'я цивільного населення, свідчать про поширеність та тривалість негативних психічних станів. Однак дані про їх розповсюдженість та специфіку є суперечливими, що, ймовірно, пов'язано з культурними, соціально-економічними та іншими факторами.

Враховуючи важливість надання якісної психологічної допомоги громадянам України для мінімізації психічних травм війни та запобігання розвитку хроніфікації її психічних наслідків, вельми актуальним є моніторинг психічних станів громадян протягом війни.

Мета статті - визначити особливості динаміки психічних станів громадян України у період воєнних дій 2022-2023 р.р.

Дизайн дослідження. Дослідження проводилося он-лайн за допомогою розробленої нами анкети. Респондентам було запропоновано оцінити перераховані в анкеті психічні стани двічі: ретроспективно, по пам'яті, як вони їх відчували на початку війни (кінець лютого-початок березня 2022 року) та через рік (на момент опитування, у березні 2023 р.). Варіанти відповідей, представлені в анкеті, були наступними: зовсім не відчував(ю); інколи відчував(ю); відчував(ю) часто; відчував(ю) часто та сильно. Також у респондентів була можливість додати та оцінити ті психічні стани, які не вказані в анкеті.

На нашу думку, ретроспективний аналіз у наукових психологічних дослідженнях є виправданим у разі використання методу опитування (а не тестових методик) та при дослідженні саме психічних станів, коли на перший план виходить емоційна пам'ять людини, яка, на думку М.А.Кузнецова є «персональною основою психологічного досвіду» (Кузнецов, 2010, с.97) .

Вибірку нашого дослідження склали 116 цивільних осіб, громадян України, які на період опитування знаходилися на території Дніпровської, Харківської, Миколаївської областей в якості або внутрішньо переміщених осіб, або проживали постійно у власних домівках увесь рік. Серед респондентів переважали жінки (103 особи); чоловіків було значно менше - 13 осіб. Розподіл досліджуваних за віком був наступним: 20-30 років - 18 осіб, 30-40 років - 42, 40-50 років - 40, 50-60 років - 16 осіб.

Результати дослідження та їх обговорення. У таблиці 1 представлені результати підрахування частоти варіантів переживань психічних станів респондентами на різних етапах воєнних дій на території України, за якими визначені статистично значущі відмінності.

Результати дослідження показали, що на початку воєнних дій 75,0 % громадян часто переживали стани страху та тривоги, 63,8 % - розгубленості та безпорадності, 56,0 % - депресії, 54,0 % - роздратованості, агресії та гніву, 46,6 % - паніки, 31,0 % - рішучості. При цьому, переважна більшість респондентів зовсім не відчувала інтерес (83,6%), байдужість (72,4%), виснаженість (67,2%), спокій (50,0%) і впевненість (41,1%). Посаднання (комбінація) цих станів навіть на статистичному, не персоніфікованому рівні свідчить про типові ознаки гострої стресової реакції на кризову подію у населення України.

Таблиця 1. Частота переживання психічних станів респондентами (у %)/Frequency of mental states experiencing by respondents (in %)

Варіанти переживань	Лютий-березень 2022 р.	Березень 2023р.	φ	р
Страх та тривога				
Зовсім не відчував(ю)	4,3	8,6	1,35	-
Відчував(ю) інколи	20,7	50,9	4,91	0,001
Відчував(ю) часто	75,0	40,5	5,44	0,001
Розгубленість, безпорадність				
Зовсім не відчував(ю)	13,8	19,8	1,08	-
Відчував(ю) інколи	22,4	45,7	3,80	0,001
Відчував(ю) часто	63,8	34,5	4,52	0,001
Паніка				
Зовсім не відчував(ю)	19,8	38,8	3,22	0,001
Відчував(ю) інколи	33,6	42,2	1,35	-
Відчував(ю) часто	46,6	19,0	4,58	0,001
Спокій				
Зовсім не відчував(ю)	50,0	24,1	4,15	0,001
Відчував(ю) інколи	42,2	48,3	0,94	-
Відчував(ю) часто	7,8	27,6	4,11	0,001
Інтерес				
Зовсім не відчував(ю)	83,6	65,5	3,21	0,001
Відчував(ю) інколи	12,9	25,0	2,38	0,01
Відчував(ю) часто	3,4	9,5	1,95	0,05
Впевненість				
Зовсім не відчував(ю)	49,1	29,3	3,16	0,001
Відчував(ю) інколи	35,3	44,8	1,49	-
Відчував(ю) часто	15,5	25,0	2,09	0,05
Байдужість				
Зовсім не відчував(ю)	72,4	51,7	3,28	0,001
Відчував(ю) інколи	24,2	32,8	1,48	-
Відчував(ю) часто	3,4	15,5	3,34	0,001
Втома, виснаженість				
Зовсім не відчував(ю)	67,2	20,7	7,44	0,001
Відчував(ю) інколи	20,7	24,1	0,54	-
Відчував(ю) часто	12,1	55,2	7,34	0,001

Отже, отримані нами дані цілком узгоджуються з загальновідомою теорією травматичного стресу щодо типових реакцій людини у перші дні впливу травматичної ситуації у вигляді різноманітних сильних реакцій страху, паніки, безпорадності, гніву, депресії. Овсяннікова Я., яка провела дослідження психічних станів харків'ян у перші два тижні з початку війни, також наголошує на домінуванні саме страху у складній психічній картині населення і вказує на велике розмаїття страхів: страх, що прилетить снаряд до їхнього будинку чи впаде поряд; страх бути вбитим чи втратити когось із близьких; страх втратити житло, власний будинок; страх вибігти в нікуди в тому одязі, що на тобі; страх залишитись без їжі, води; страх, що відключать газ і буде неможливо готувати їжу; страх і переживання за близьких евакуйованих тощо (Овсяннікова, 2022).

Через рік від початку воєнних дій частота переживання психічних станів цивільними громадянами суттєво змінилася (табл.1). Так, страх і тривогу 50,0 % досліджуваних відчували вже інколи, тоді як на початку війни відсоток таких людей був тільки 20,7% ($p \leq 0,001$). В той же час зменшилася

кількість осіб, які часто відчували страх і тривогу з 75,0% до 40,0% ($p \leq 0,001$). Аналогічна закономірність зареєстрована стосовно станів розгубленості і безпорадності: збільшилася кількість осіб, які тільки інколи проявляли розгубленість (з 22,4% до 45,7%; $p \leq 0,001$) і зменшилася кількість тих, хто часто був розгубленим (з 63,8% до 34,5%; $p \leq 0,001$). Щодо паніки, то переважна більшість цивільного населення або зовсім перестала її відчувати (38,8% порівняно з 19,9% на початку війни; $p \leq 0,001$), або вдавалася до паніки інколи (42,2%). Важливим є те, що значуще зменшилася кількість осіб, які часто відчували панічний стан (з 46,6% до 19,0%; $p \leq 0,001$), який, як відомо, суттєво дезорганізує поведінку людини.

Позитивна динаміка відзначалася і стосовно стану спокою, який все частіше почали відчувати респонденти у березні 2023 року. Так, 27,6 % вказали, що вони часто були спокійними (порівняно з 7,8 % на початку війни; $p \leq 0,001$), а кількість тих, для кого спокій зовсім не був характерним, статистично зменшилася майже у два рази: з 50,0% до 23,1% ($p \leq 0,001$). Аналогічна динаміка виявилася стосовно станів впевненості і байдужості:

зменшилася кількість респондентів, для яких ці стани не були типовими на початку війни і збільшилося число тих, хто став часто відчувати байдужість (15,5 %; $p \leq 0,001$) і впевненість (25,0 %; $p \leq 0,05$).

Однак, за рік війни значуще збільшилася частота станів втоми і виснаженості у цивільного населення. Так, якщо на початку війни тільки 12,1 % часто відчували ці стани, то через рік таких стало вже 55,2 % ($p \leq 0,001$). Відповідно, число тих, для кого виснаженість не була характерна зменшилося з 67,2 % до 20,7 % ($p \leq 0,001$).

В цілому, динаміка психічних станів громадян України протягом року війни характеризувалася зменшенням частоти переживання страху, розгубленості, паніки та збільшенням втоми, впевненості, спокою. Підвищення інтересу до життя, хоч і не у значній кількості респондентів (див. табл. 1), може свідчити про відновлення безперервності життя і повернення до звичайної «рутини». Аналогічна картина спостерігається щодо стану байдужості, переживання якого зростає у певній кількості громадян. Таку динаміку байдужості, на нашу думку, можна розцінити як захисну

(у вигляді варіанту «унікнення»). За такими психічними станами як роздратованість, смуток і депресія, рішучість статистично значущих відмінностей не виявлено. Тобто, частота їх переживання є майже однаковою як у перший тиждень війни, так і через рік.

Щодо причин змін психічних станів населення протягом воєнного стану в Україні, то, наприклад, В. Христенко та Я. Овсяннікова вказують на тривалість військових дій та інтенсивність обстрілів міста (Христенко, Овсяннікова, 2022). М. Корольчук та Н. Науменко в якості найбільш впливових чинників, що зумовляють негативні психічні стани під час війни у такої категорії населення як підприємці, вказують на ескалацію військових дій та труднощі роботи в умовах особливої соціально-політичної й економічної ситуації в країні (Корольчук, Науменко, 2023).

Для більшої наочності ми підраховали середні бали кожного психічного стану на початку війни та через рік, та провели їх ранжування. Максимальна можлива кількість балів – 3 бали, мінімальна – 0 балів. Ці дані представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. Ранжування психічних станів за ступенем вираженості (x_{cp})/Ranking of mental states by severity degree

№	Психічний стан	Лютий 2022 р	Психічний стан	Березень 2023 р
1	Страх, тривога	2,16	Смуток, депресія	1,54
2	Розгубленість, безпорадність	1,91	Втома, виснаженість	1,50
3	Смуток, депресія	1,5	Страх, тривога	1,44
4	Паніка	1,48	Роздратованість, гнів	1,42
5	Роздратованість, гнів	1,46	Розгубленість, безпорадність	1,31
6	Рішучість	1,21	Рішучість	1,18
7	Впевненість	0,72	Спокій	1,08
8	Спокій	0,51	Паніка	0,97
9	Втома, виснаженість	0,47	Байдужість	0,67
10	Байдужість	0,31	Впевненість	0,46
11	Інтерес	0,22	Інтерес	0,46

Дані, представлені в таблиці 2 свідчать, що на початку воєнних дій в Україні найбільш типовими психічними станами громадян були: страх, тривога (2,16 балів), розгубленість, безпорадність (1,91 бал), смуток, депресія (1,5 бали), паніка (1,48 балів), роздратованість, гнів (1,46 балів), тобто, типові для гострого переживання травмивної стресової ситуації стани. Найменш характерними на початку війни були стани спокою (0,51), втоми та виснаженості (0,47), байдужості (0,31), інтересу (0,22 бали).

Через рік від початку війни у населення східних регіонів України домінували стани смутку, депресії (1,54), втоми, виснаженості (1,5), страху, тривоги (1,44), роздратованості та гніву (1,42). Це психічні стани, які свідчать про знижений енергетичний потенціал цивільного населення, про те, що люди втомилися від війни (про це часто можна почути у розмовах людей), про легкість виникнення нових страхів, спалахів роздратування. Все це може призводити до порушень міжособистісних відносин, професійної дезадаптації, розвитку психосоматичних та посттравматичних розладів.

Найменш характерними для пересічних громадян через рік воєнних дій на території України були байдужість (0,67), впевненість (0,46), інтерес (0,46). Зниження стану впевненості пов'язано, зі слів респондентів, з не виправданими очікуваннями щодо швидкого закінчення воєнних дій в Україні.

Висновки.

1. На початку воєнних дій в Україні найбільш типовими психічними станами цивільних громадян східних регіонів України були: страх, тривога, розгубленість, безпорадність, смуток, депресія, паніка, роздратованість, гнів, тобто, типові для гострого переживання травмивної стресової ситуації психічні стани.

2. Через рік від початку війни у цивільного населення східних регіонів України зафіксовано суттєве зниження частоти переживання страху, розгубленості та паніки. На перший план вийшли стани смутку, депресії, втоми, виснаженості та тривоги, знизилася частота переживання впевненості. Це психічні стани, які свідчать про знижений енергетичний потенціал населення, легкість виникнення нових страхів та спалахів

роздратування. Все це може призводити до порушень міжособистісних відносин, професійної дезадаптації, розвитку психосоматичних та посттравматичних розладів. В той же час, у певній категорії населення з'явилися інтерес до життя, «захисна байдужість», спокій.

3. Результати дослідження мають бути використані для прогнозування розвитку у населення психічних станів, перешкоджаючих достатньому рівню психосоціального функціонування з метою розробки психотехнологій щодо мінімізації наслідків травм, пов'язаних з війною, а також збереження та підтримки психічного здоров'я населення в умовах війни та у довгостроковій перспективі.

Список використаних джерел

- Корольчук М., Науменко Н. Аналіз чинників негативних психічних станів особистості до і під час війни (за результатами анкетування). *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. 2023. №3 (73). С. 83-90. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-83-90>
- Кузнєцов М.А. Емоційна пам'ять людини. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. 2010. №913. С.93-98.
- Ларіонов С. Психічні стани людини як предмет емпіричного дослідження у психології. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 1 (38). С. 230-234.

I. ZHDANOVA (Iryna Zhdanova)

Candidate of Psychological Sciences,

Associate Professor at the Department of Sociology and Psychology

Kharkiv National University of Internal Affairs, L. Landau Avenue, 27, Kharkiv, 61080, Ukraine

zhdanova.irina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6361-3029>

O. SHAKHOVA (Olena Shakhova)

Candidate of Biological Sciences,

Associate Professor at the Department of Sociology and Psychology

Kharkiv National University of Internal Affairs, L. Landau Avenue, 27, Kharkiv, 61080, Ukraine

olenashakhova14@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7860-6972>

V. RODENKOVA (Victoria Rodenkova)

3rd year student

Kharkiv National University of Internal Affairs, L. Landau Avenue, 27, Kharkiv, 61080, Ukraine

rodenkova.00vika@gmail.com

MENTAL STATES DYNAMICS IN CIVILIANS DURING THE WAR IN UKRAINE

The article presents the results of the mental states dynamics study in the Eastern region civilians of Ukraine during the Russian military aggression on the territory of Ukraine in the first year of the war. The paper substantiates the relevance of the study of the mental states of the civilian population in the context of maintaining mental health problem and preventing post-traumatic stress disorders. War is a prolonged traumatic situation during which episodes of a threat to life and health occur with a certain frequency, and this affects the dynamics of the mental states of the civilian population. An additional traumatic effect on the psyche is exerted by the information and psychological warfare that people are exposed to through Internet technologies. The study found that at the beginning of hostilities in Ukraine, the most typical mental states of civilians in the eastern regions of Ukraine were fear, confusion, helplessness, despondency, depression, panic, irritability and anger. These mental states are typical of the acute experience of a traumatic stressful situation. A year after the start of the war, respondents noted a significant decrease in the frequency of experiencing fear, confusion and panic. At the same time, sadness, depression, fatigue, exhaustion, anxiety, and irritability became common. These are mental states that testify to the reduced energy potential of the population, the danger of new fears and outbursts of irritation. The consequence of this may be a violation of interpersonal relationships, professional maladjustment, the development of psychosomatic and post-traumatic disorders. At the same time, a number of respondents showed an interest in life, "protective indifference", peace. The results of the study can be used in the development of psychotechnologies to minimize the consequences of war-related injuries, as well as to preserve and support the mental health of the population in war conditions and in the long term.

Key words: *mental states, traumatic situation, mental trauma, war*

References

- Boehnlein, J.K., Kinzie, J.D., Sekiya, U., et al. (2004). A ten-year treatment outcome study of traumatized Cambodian refugees. *J Nerv Ment Dis*, 192:658–663. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000142033.79043.9d>

Овсяннікова Я. Особливості прояву психічних станів у населення великого міста під час бойових дій: перший етап. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2022. № 2(4). С.115-119.

Христенко В., Овсяннікова Я. Основні психічні стани, які спостерігались у мешканців міста, на околицях якого відбуваються воєнні дії (на прикладі міста Харків). *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2022. № 1(3). С.109 – 130. <https://doi.org/10.52363/dcpp-2022.3.9.109>

Boehnlein J.K., Kinzie J.D., Sekiya U., et al. A ten-year treatment outcome study of traumatized Cambodian refugees. *J Nerv Ment Dis*, 2004. 192:658–663.

<https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000142033.79043.9d>

Cardozo B.L., Bilukha O.O., Gotway Crawford C.A., et al. Mental health, social functioning, and disability in postwar Afghanistan. *JAMA*, 2004. 292:575–584.

<https://doi.org/10.1001/jama.292.5.575>

Murthy R.S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 2006. 5(1):25-30. PMID: PMC1472271

Somasundaram D., Jamunanatha C.S. Psychosocial consequences of war: northern Sri Lankan experience. In: De Jong JTVM, editor. *Trauma, war and violence: public mental health in socio-cultural context*. New York: Plenum; 2002, pp. 205-258.

- Cardozo, B.L., Bilukha, O.O., Gotway Crawford, C.A., et al. (2004). Mental health, social functioning, and disability in postwar Afghanistan. *JAMA*, 292:575–584. <https://doi.org/10.1001/jama.292.5.575>
- Khrystenko, V., Ovsianikova, Ya. (2022). The main mental states that were observed in the inhabitants of the city, on the outskirts of which military actions are taking place (on the example of the city of Kharkiv). *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. 1(3). P.109-130. <https://doi.org/10.52363/dcpp-2022.3.9>. [in Ukrainian]
- Korolchuk, M., Naumenko, N. (2023). Analysis of the factors of negative mental states of the individual before and during the war (according to the results of the questionnaire). *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy. Pytannia psykholohii*, 3 (73), 83-90. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-83-90> [in Ukrainian]
- Kuznietsov, M.A. (2010). Emotional memory of a person. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu. Seriya «Psykholohiia»*, 913, 93-98. [in Ukrainian]
- Larionov, S. (2014). Mental states of a person as a subject of empirical research in psychology. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 1 (38), 230-234. [in Ukrainian]
- Murthy, R.S., Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1):25-30. PMID: PMC1472271
- Ovsianikova, Ya. (2022). Peculiarities of the manifestation of mental states in the population of a large city during hostilities: the first stage. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 2(4), 115-119. [in Ukrainian]
- Somasundaram, D., Jamunanatha, C.S. (2002). Psychosocial consequences of war: northern Sri Lankan experience. In: De Jong JTVM, editor. *Trauma, war and violence: public mental health in socio-cultural context*. New York: Plenum; pp. 205–258.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2023 (The article was received by the editors 22.05.2023)

Стаття рекомендована до друку 17.06.2023 (The article is recommended for printing 17.06.2023)
